

KARS KAFKAS CUMHURİYETİ HÜKÛMETİ

Yunus ZEYREK

Kars Kafkas Cumhuriyeti Hükûmeti adıyla andığımız hükûmetin tam ve gerçek adı **Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi** (*Güneybatı Kafkasya Geçici Millî Hükûmeti*)'dir. 1919 yılı başında Kars'ta kurulmuş ve sadece birkaç ay ayakta kalabilmiştir.

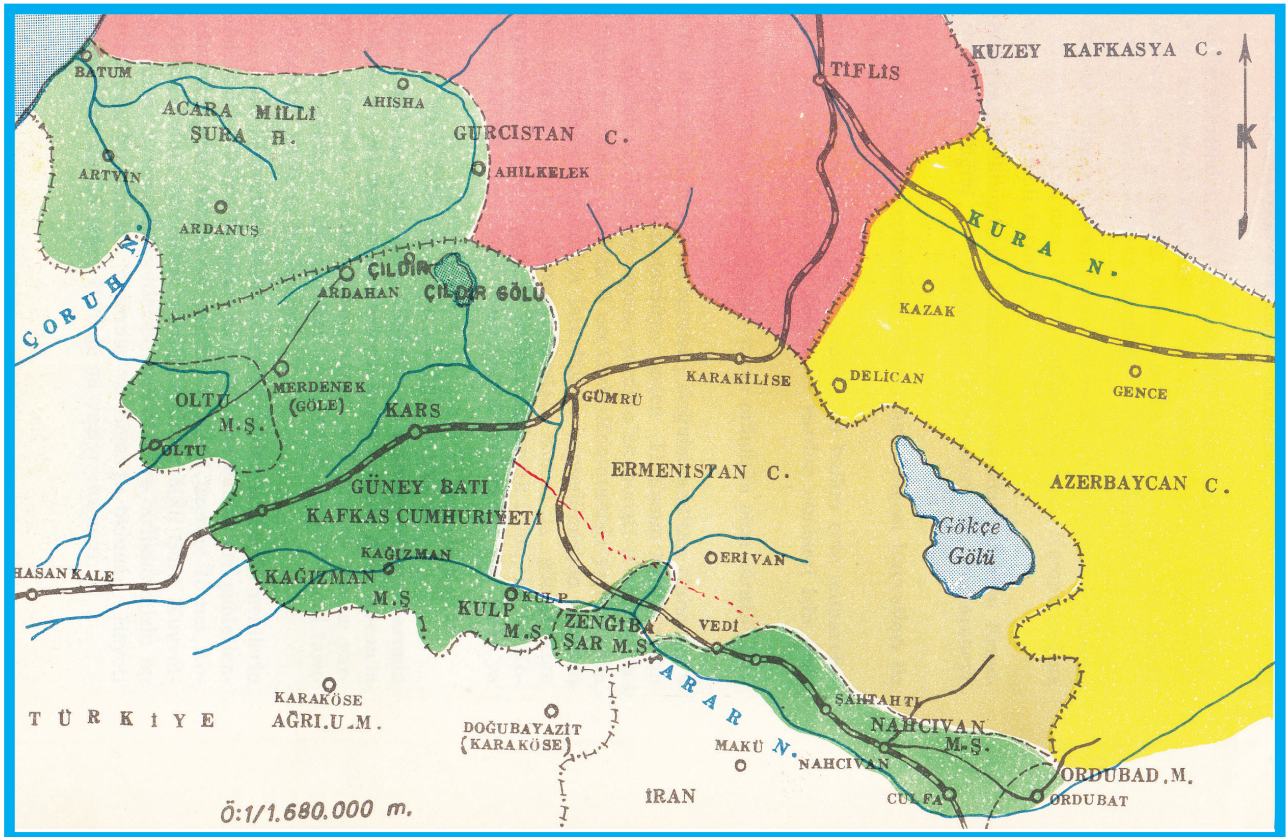
Son zamanlarda bazı Kars gazete ve dergilerinde bu hükûmetle ilgili birtakım yorumlara rastlamaktayız. Bu konuyla ilgili olarak daha önceleri hayli yazılar yazılmış hatta akademik çalışmalar yapılmıştır. Biz de dergimizin 16-19. sayılarında **Elviye-i Selâse'nin Son Yılları** başlıklı seri yazımızda bu hükûmetle ilgili tarihî bilgiler yanında birtakım orijinal hatıralar da neşretmiştik.

Bazı çevreler, ellerinde sağlam belge ve bilgi olmadığı hâlde sadece mevcut yayınlar üzerinden

dedikodu denilebilecek derecede gayriciddî şeyler ileri sürmekte ve sadece kafa karıştırmaktadırlar. Bu tür gayretlerin hangi amaca hizmet ettiğini bilmiyoruz. Fakat bu gayretlerin en azından bilgi kirliliğine yol açtığı rahatlıkla söylenebilir. Bu tür yayınlar, zaten sisler içinde olan tarih sayfalarının iyice karartılmasına sebep olmaktadır.

Tarihî olaylarla ilgili birtakım belgelerin sonradan ortaya çıkması tabiidir. Bu belgeler sağlam olursa tarih ilmine hizmet eder; sağlıklı belgeler belge sayılamayacağı gibi sadece karartmaya yarar!

Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti konusunda şüphesiz en yetkili yayınlar, vaktiyle merhum Hocamız Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu tarafından yapılmıştır. Ondan sonra bazı bilim adamları da o vadide genellikle yine onun sunduğu malzeme üzerinde çalışmışlardır.

Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti sınırları.

Bütün bunlara ilâve olarak Dr. Yavuz Aslan, Azerbaycan arşivlerinde rastladığı bir belgeyi yayımlamıştır ki, o bizim meçhulümüzdü. 27 Mart 1919 tarihli Meclis Kararları'nı ihtiva eden bu belge üzerinde daha sonra duracağız. **Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti** Cumhurbaşkanlığı merhum Cihangiroğlu İbrahim Aydın Bey'de bulunan birçok belge onun vefatından yıllar sonra Prof. Kırzioğlu tarafından neşredilmiştir. Neşredilenler arasında Dr. Aslan'ın neşrettiği belge yoktur.

Prof. Kırzioğlu, Cihangiroğlu'ndaki belgelerin kızı Ayten Aydın Hanımda bulunduğunu ve bunları bir kütüphaneye vermek istediğinden bahsetmektedir. Ancak biz bu belgelerin izine rastlayamadık.

Şu hususu bilhassa belirtmek isteriz: **Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti**, Anadolu coğrafyasının ilk cumhuriyetidir. Demokratik prensiplerle hazırlanmış anayasası da her yönden incelenmeye ve üzerinde düşünmeye değerdir.

Kars Hükûmeti ve onun anayasası üzerinde değişik mülâhazalar ortaya koyan bazı çevreler, her şeyde olduğu gibi bu konuda da ideoloji gözlüğü kullanmaktadır. Bu ideolojiyi, kayıtsız şartsız Bolşevik Rus hayranlığı ve sadakati şeklinde ifade edebiliriz. Bu tür subjektif yorumlar, kültür hayatımızda onulmaz yaralar açmaktadır. Bu da -maalesef toplum olarak hâlâ hissettiğimiz- birtakım lüzumsuz/zararlı sürtüşmeleri davet etmektedir. Türk toplumunun bu konuda çok acı tecrübeler yaşadığı malûmdur. Kabul etmeli ki bu sağlıksız düşünce hareketleri, sadece düşünce plânında kalmamış, silâhlı hareketlere yönelmiş; bu hareketler men'edilince de medyaya sığramıştır. Bundan dolayıdır ki dünyanın hiçbir ülkesinde görülemeyen millî kültür tahribatı bizde bütün vahşetiyle devam etmektedir.

Sadede gelecek olursak, **Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti**'nin, hangi tarihî maceralar sonunda ortaya çıktığını, kadrosunu, anayasasını ve bu anayasa üzerine yapılan tartışmaları ele almak istiyoruz. Bölgenin tarihî dönemeçlerini özetleyerek hafıza tazelemeye çalışacağız.

Çarlık devrilirken

Çarlık Rusya'sı, 1905 Japon Savaşı'nda yenilince Petrograd'da bir ihtilâl çıkmış, 1917 Mart'ında ikinci ihtilâl ve nihayet aynı senenin 7 Kasım'ında da yönetimi Bolşeviklerin ele geçirmesiyle sonuçlanan üç

Cihangiroğlu İbrahim (Aydın).

ihtilâl sahne olmuştu. Çanakkale Zaferimizle, İngiliz ve Fransız donanmaları boğazları geçemeyince bu müttefiklerinden yardım alamayan Rusya, derinden sarsılmaya başlamıştı. Bilhassa bu üçüncüsü yani Lenin'in başını çektiği Komünist/Bolşevik Partisinin darbesi, Çar ailesini fecî bir şekilde ortadan kaldırmış; büyük Rusya coğrafyasında milyonlarca insana yetmiş sene kan kusturan zalim bir rejimi ikame etmiştir.

Büyük hayallerle büyüyen ve hiçbir zaman tatmin olmayan Rusların Çarlık asırlarında uçsuz bucaksız Türk illeri istilâ edilmiş, nice Müslüman Türk'ün ocağı sönmüş, haksız yere kanı akmış, nice insan yerinden yurdundan kaçarak canını kurtarmıştır. **Ahıska**, Kars, Ardahan, Artvin ve Erzurumlu nice âşıklar, sayısız destan ve ağıtlarında Çar'a beddua etmişlerdir.

Mazlumların âhı yerde kalmamış, milyonlarca insana yüzyıllarca zulmeden Çar ailesi, fecî şekilde ortadan kaldırılmıştır.

Çar, karısı, oğlu, dört gelinlik kızı ve maiyetiyle 1918 Temmuz'unda, Lenin'in yoldaşı Bolşevikler tarafından önce soyulmuş sonra da insanın tüylerini diken diken eden bir vahşetle öldürülmüş, cesetleri doğrandıktan sonra ateş verilerek külleri göğe savrulmuştur...

'Alma mazlûmun âhını'

Rus çarları, yüzyıllarca yumrukları altında tuttukları Müslüman topluluklara zulmetmişlerdi. Bilhassa Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından icra edilen mezalimin müsebbibi de onlardı. Hanaklı Halk Şâiri Mazlumî (1855-1922)'nin *Nikola Destanı*'ndaki şu yakınmaya bakınız:

*Vasfın söyleyim, bilmeyen bile,
Bu cümle âlemi yıktın Nikola!
Bu yazık milleti ettin kul köle,
Ne zaman ki tahta çıktın Nikola.*

*Devrile devranın yok ola varın,
Kalka üstümüzden fesadın şer'in,
Şevketli Âl-Osman zaptede yerin,
Karalana ikbalin bahtın Nikola.*

Bolşevik Rus İhtilâli, hem Rus tarihi hem de Türk tarihi bakımından çok önemli sonuçlara yol açtı. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği bir sırada iş başına gelmiş olan Bolşevik yönetimi, Alman karargâhına başvurarak mütareke istedi. Alman işgali altında bulunan **Brest-Litovsk** kasabasında yapılan görüşmelere Osmanlı Devleti hey'eti de katıldı. Nihayet **3 Mart 1918**'de imzalanan antlaşmayla Rusya, kırk yıldan beri elinde tuttuğu **Elviye-i Selâse**'yi Türkiye'ye iade etti.

Çarlığın son devrindeki Rusya'nın ahvalini anlamak için Rus Meclisi Duma'da konuşan bir milletvekilinin şu sözleri yeter (Nadir Devlet'in kitabından): "*Kafkasya'da memurlar keyfî tevkifler yapmaktadırlar. Batum ve Kars vilâyetlerinde daha fecî uygulamalar yapmaktadırlar. Oranın ahalisi kanun dışı ilân edilmekte, kadınlara kızlara tecavüz edilmekte, halka karşı şiddet kullanılmakta, ihtiyarlar ve çocuklar taciz, mal mülkleri gasp edilmektedir. Yüzlerce Müslüman köyü yağma edilmiş ve harabeye çevrilmiştir. Binlerce çocuk yetim kalmış olup, bu bîçarelerle meşgul olunmamaktadır. Rus hükûmeti şimdiye kadar bu olaylara göz yummuş veya olayları çıkaranlara yardım etmiştir."*

Bu tür konuşmalardan biri de şöyledir: "*Rusya sınırları dâhilinde yaşayan Müslümanlar arasında malından ve canından emin olan tek kişi yoktur. Cebir, şiddet, yağmacılık ve cinayetler, günlük sıradan hadiseler oldu. Erkekler sürü sürü memleketinden çıkarılıp götürülürken sahipsiz kalan kadınlar her türlü fenalığın tehdidi altındadır. Köyler yağmalanıyor, yakılıp yıkılıyor ve kimsesiz çocuklar açlıktan ölüyor... Hangi makama müracaat edilmişse bir sonuç alınamamıştır."*

Çarlık devrinde Rusya'nın hiçbir yerinde olmayan toprak rejimi, işgal altındaki Kars'ta uygulanmıştı. Toprak üzerinde kimsenin tasarruf hakkı yoktu. Adalet mekanizması laçkaydı ve rüşvete bağlıydı. Eğitim müesseseleri bulunmayan Müslüman ahaliden asker de alınmıyordu.

Mektebi ve neşriyatı olmayan bir milletin yarını olur mu? Zamanı anlayabilen az sayıdaki uyanık kişiler haricinde, halkın dünyadan haberi yoktu. Bu irfan sahibi kişilerin çoğu da Sibiryalarda sürgündeydi. Onlar Rus devletinin bölgedeki uygulamalarının temelinde bu halkı köle hâline getirmek için uyuşturma siyaseti güttüğünü düşünüyorlardı. Nitekim Millî Mücadele başlayınca gayrimüslimler karşısında bölge halkının ne kadar geri kalmış olduğu anlaşıldı. Bolşevik İhtilâli'nden sonra çekilip giden Rus askerinden kalma silâhları kullanacak adam bulunamıyordu...

Çar Nikola II.

Karslı bir hemşehrimiz bir TV kanalında konuşurken, Rus istilâ yıllarının **karagünler** şeklinde adlandırılmasından yakınıyor, o devri adeta tebci ediyordu! Yani Rus işgali devrini yaşamış olan halkın verdiği yargıya meydan okuyordu! Anlaşılr gibi değil!

Hâlbuki Kars, 1828-1916 yılları arasında defalarca Rus'un ve onun gölgesinde Ermeni'nin yıkım, yağma, talan ve katliamına sahne olmuştur.

Çarlıktan sonra

Rusya'da meydana gelen bu köklü değişimden sonra cephelerde askerler silâhlarını satarak memlekete dönmeye başladılar.

Rusya Kurucu Meclisi için her tarafta milletvekilleri seçilmiş fakat Bolşevikler bu meclisin toplanmasına imkân vermemişlerdi. Kafkasyalı milletvekillerinin iştirakiyle 28 Kasım 1917'de Tiflis'te **Mavera-i Kafkas**

Mavera-i Kafkas Hükûmeti'nin parası 250 Ruble/Manat (1918).

Y. Zeyrek Arşivinden

Komitesi (OZAKOM) kuruldu. Bu milletvekillerinin çoğu Gürcü olmak üzere Ermeni ve Azerbaycanlılardan başka birkaç da Rus vardı. Komite, Bolşevikliğe karşı olup Rusya'ya yani geçici Başbakan Kerenski'ye bağlıydı. Kafkas cephesine de bu komite bakıyordu. Dolayısıyla Türkiye'nin Erzincan ve Trabzon görüşmeleri de bu komitenin temsilcileriyle yapıldı.

Türkiye, Rusya ve Kafkasya'daki gelişmeleri dikkatle takip ediyordu. Harbiye Nazırı **Enver Paşa**, karargâhı Suşehri'nde ve üç kolordusu bulunan Üçüncü Ordu'yu yeniden teşkilâtlandırmış ve gerekli emir ve talimatları da vermişti. Zira o Brest-Litovsk'u kabul etmeyen Gürcü ve Ermenilerin Elviye-i Selâse'yi boşaltmaya niyetli olmadıklarını biliyordu.

Rus askerî karargâh ve depolarını ele geçiren Gürcü ve Ermeniler sür'atle teşkilâtlandılar. Ardahan, Artvin ve Batum'da Gürcüler, Erzincan-Kars hattında da Ermeniler inisiyatifi ele geçirdiler. Kafkas Kolordusu Kumandanı Miralay Kâzım Karabekir, bu zulmü, "*Ermenilerin irtikâp ettikleri fecayii, târih-i âlem kaydetmemiştir.*" şeklinde ifade ediyordu.

Osmanlı Üçüncü Ordusu, Ermeni vahşetine son vermek amacıyla 12 Şubat 1918'de ileri harekâta başladı. Ordu, 12 Mart'ta Erzurum ve 25 Nisan'da da Kars'a ulaştı. Zaten o sırada **Brest-Litovsk** Antlaşması imzalanmış, buralar Türkiye'ye iade edilmişti. Ordumuzun gelmesiyle Elviye-i Selâse, fiilen **Kırk Yıllık Karagünler**'den kurtuldu.

Antlaşma hükümleri gereğince bölgede yapılan referandumla halkın hemen tamamı Osmanlı Devleti'ni tercih ettiği açıkça belgelendi. Ayrıca, 1828'de Rusya'ya verilen **Ahıska** bölgesi de albayrağa

kavuştı. Bölgede Türk sivil ve askerî teşkilâtlanması tamamlandı.

Kırk yıllık esaret ve cinayet yaraları sarılmaya başlanmıştı ki yeni bir felâket kapıyı çaldı: **Mondros Mütarekesi...**

Mütareke felâketi

Mondros Mütarekesi, herhalde tarihimizin en fecî sayfalarından biridir.

1915 Mart'ında Çanakkale'de hezimete uğrayan İngilizler, unutamadıkları bu acının intikamını, Mondros

Mütarekesi (30 Ekim 1918)'yle aldılar. Bu mütareke, Brest-Litovsk'ta iade edilen vatan topraklarımızı yeniden elimizden alıyor, ordumuzun da Birinci Dünya Savaşı (1914) öncesi hududa çekilmesini dayatıyordu. Bu da Kars, Ardahan, **Ahıska**, Batum ve Artvin'i boşaltmamız anlamına geliyordu.

Kars'a mutasarrıf olarak gelen Hilmi Uran, hatıralarında, o günlerdeki durumu şöyle anlatıyor: "*İşitildiğine göre sulh kararı verilmeye kadar bu mıntıkeyi İngilizler işgal edeceklerdi. Yakup Şevki Paşa ise onlarla hiç temasa gelmek istemiyor ve idareyi millî bir teşekküle devrederek çekilmeyi tercih ediyordu. Karslılar da böyle bir teşekküle taraftardılar. Nihayet ordu birlikleri Erzurum istikametinde çekilirken biz de livanın idaresini **Kars Millî Şurası** adı ile gayretli Karslılar tarafından kurulan bir*

teşekküle devrederek Kars'ı terk ettik. Bu millî teşekkülün reisliğini Cihangirzade İbrahim Bey namında bir zat üzerine almıştı.** 1919 senesi Ocak ayının dondurucu bir kış gününde kırık gönülle ve gözümüz, gönlümüz arkada kalarak Kars'tan çıktık. O acı günlerde Karşılıarı yine kara bahtlarıyla karşı karşıya bırakıp oradan çekilmiş olduğumuzu her hatırladıkça hâlâ elem duymakta ve içimin sızladığını hissetmekteyim. ”

Millî teşkilâtlanma

Harbiye Nazırı Enver Paşa, Mütareke'den sonra İstanbul'dan ayrılmadan önce kendi evinde yaptığı toplantıda, Elviye-i Selâse'den çekilecek ordumuzun buraların halkını teşkilâtlandırarak silâh, mühimmat ve talim görmüş asker ve gönüllü subay bırakmasını kararlaştırdı. Bu kararlar, İstanbul'dan gönderilen **Teşkilât-ı Mahsusa** kuryeleriyle ilgili komutanlara da bildirildi. Nitekim **Ahıska**, Batum, Artvin, Kars ve Ardahan'daki hızlı teşkilâtlanma bu çabanın eseridir. Esasen Mütareke'den hemen sonra **Millî İslâm Şurası**'yla (5 Kasım) başlayan bu faaliyetin merkezi, aynı zamanda ordu karargâhı olan Kars'tı.

Ahıska'da bulunan **3. Tümen Kumandanı Yarbay Halit Bey**, gelişmeleri iyi takip ettiğinden Mütareke'den bir gün önce 29 Ekim 1918'de **Ahıska**'da, başta millî kahramanımız Mühendis ve Hukukçu **Osman Server Atabek** olmak üzere eşraftan kişilerle yaptığı toplantıyla kendilerine gereken yardımı yapacağını söyleyerek hemen teşkilâtlanmalarını istedi. Mütareke hükümlerince buradan çekilirken de bir yüzbaşı, birkaç çavuş, silâh ve cepheane bırakıp gitti. Bunu daha Kasım'ın ilk haftasında kurulan İğdır, Kars, Kağızman, Ardahan ve Oltu şuraları takip etti. Halit Bey'in başkanlığında 1919 Ocak'ının ilk haftası düzenlenen Ardahan kongreleriyle de Kars'ta kurulacak hükûmetin temelleri atıldı. Bütün bu mahallî çalışmalar, Kars'ta **Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti**'nin kurulmasıyla sonuçlandı.

17/18 Ocak 1919'da Kars'ta yapılan büyük kongreyle hükûmetin hazırladığı **Esas Teşkilât Kanunu** adlı anayasası kabul edildi. Aynı günün tarihini taşıyan hükûmet üyelerinin listesi şöyledir:

Cenub-i Garbî Kafkas

Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi

Hükûmet-i Muvakkata Reisi: Cihangirzâde İbrahim (Aydın) Beyefendi

Dâhiliye Mümessili	: Ali Rıza (Ataman) Bey
Hariciye Mümessili	: Fahreddin (Erdoğan) Bey
Harbiye Mümessili	: Cihangirzâde Hasan Bey
Adliye Mümessili	: Ağabababegof Abbas Ali Bey
Maarif Mümessili	: Ksenefon Mihail Andreyanof
Telgraf Posta Telefon Müdürü:	Arlof
Maliye Mümessili	: Hudadadzade Mehmed Bey
Nafia Mümessili	: Mühendis Mahmud Bey
İaşe Mümessili	: Hasan Beyzade Mehmed Bey
Ziraat Ticaret Orman Mümessili:	Ali Ekber Bey

Daha sonra bazı Mümessilliklerde değişiklikler olmuştur. Dikkat edilirse burada bakan yerine *nâzır* değil *mümessil* denilmektedir; mühürlerinde de böyle yazılmıştır. Hükûmetin Kars Müstahkem Mevki Kumandanı ve Oltu Mebusu olan **Şenkayalı Hüseyin Köycü**, bu hususta diyor ki, “*Bu hükûmet, Osmanlı Hükûmetinin mümessili olarak çalıştı; bakanları da mümessildi.*” Bilindiği gibi *mümessil*, temsilci/vekil demektir.

Günümüzde bazı kişiler, bin dereden su getirerek bu hükûmetin kiblesinin Bolşevik Rusya olduğunu söylese de, biz Köycü'nün ifadeleri ışığında bu hükûmetin bu toprakları Osmanlı Devleti adına yönettiği anlamını çıkarabiliriz. *Millî İslâm Şurası, Şura-yı Millî, Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmet-i Muvakkata-i Milliyesi* ve nihayet **Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti** adını almış olan bu hükûmet, tamamen millî bir teşekküldür. Anayasası incelendiğinde bu husus daha kolay anlaşılacaktır. **Prof. Bülent Tanör**'ün değerlendirmeleri de bu yoldadır. İngiliz Generali Asser, 13 Nisan 1919 günü bir ziyaret bahanesiyle gelmiş, “*Burası İttihat ve Terakki'nin çekirdeğidir.*” diye itham ederek hükûmet üyelerini tutuklamış, hükûmetin varlığına son vermiştir.

Batum ve **Ahıska**'dan İğdır ve Nahçıvan'a kadar uzanan coğrafyayı içine alan bu hükûmetin Parlamento Başkanı Çıldır Dr. Esat (Oktay), Başkâtip Hatunoğlu Mehmet, Zabıt Kâtipleri de **Ahıskalı** Yüzbaşı Fahri (Atabaş) ile Oltulu Teğmen Sami'ydi.

Yazımızın başında işaret ettiğimiz bilgi ve üslûp fukarası Karşılı bir iki dedikodu yazarı, bu sahanın öncü bilgini Prof. Kırzioğlu'na bile dil uzatmaktadırlar. Konuyla biraz ilgilenenler bilir ki Cenub-i Garbî Kafkas

* Cihangiroğlu İbrahim Bey (1874-1948), o sırada Arpaçay Kaymakamıydı.

Hükûmeti hakkında en sağlam bilgileri defalarca kaleme alan bilgin şüphesiz Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu (1917-2005)'dur. O, Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti'nin Başkanı Cihangiroğlu İbrahim (Aydın) başta olmak üzere bu hükûmetin Parlamento Başkanı Dr. Esat (Oktay), bu Parlamentonun Kâtibi Fahri (Atabaş), Dâhiliye Mümessili Kağızmanlı Ali Rıza (Ataman) ve Hariciye Mümessili Fahrettin (Erdoğan), gibi şahıslarla bizzat

görüşmüş, onları dinlemiş; sormuş, cevaplar almış, onların hatıralarını not etmiş hatta ellerindeki belgeleri kopya ederek bunları bilimsel metotlarla neşretmiştir. Onun neşriyatı, bu sahada araştırma ve inceleme yapan bilim adamlarına da eşsiz kaynak imkânı vermiştir.

Kars Parlamentosu'nda Başkan olan ve Kars Milletvekili olarak TBMM'de üç dönem bulunan Çıldır Dr. Esat Oktay, 1967 yılında yaptığı bir radyo konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır: “Çok kıymetli hemşehrim ve değerli tarih hocası Fahrettin Kırzioğlu, çok kıymetli araştırma ve incelemeler neticesi, Millî Mücadele’de Elviye-i Selâse halkının nasıl çalıştığını, kimlerin iştirak ettiğini bütün belgeleriyle, şahıslarıyla, tarihleriyle birlikte yazmış ve Millî Mücadele’de Kars ve Edebiyatımızda Kars gibi kitaplarında neşretmiştir. Tarihçi hemşehrim Kırzioğlu’nu huzurlarınızda tebrik eder ve şükranlarımı sunarım.”

Dr. Yavuz Aslan da, Kafkasya araştırmalarının öncüsü ve ustası olan Kırzioğlu’nu şöyle anmaktadır: “Prof. Dr. Fahrettin Kırzioğlu, yaptığı çalışmalarla bölge tarihine büyük hizmetlerde bulunurken, kendisinden sonra yapılacak çalışmalara da yön vermiştir.”

Bir akademik kurumun bu konuyu baştan ele alarak bütün belge ve bilgileri derleyip bir arşiv oluşturması gerektiğine inanıyoruz. Bugüne kadar böyle bir çalışmanın yapılmamış olmasını da kusurlarımızdan biri olarak değerlendiriyoruz.

Dr. Kırzioğlu ve Hocası Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat: Erzurum -1970.

Kaynaklar:

1. **Abdullah Battal Taymas**, *Rus İhtilâlinde Hatıralar*, İstanbul, 1947.
2. **Ahmet Ender Gökdemir**, *Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Ankara, 1989.
3. **Akdes Nimet Kurat**, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.
4. **Bülent Tanör**, *Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul, 1998.
5. **Fahrettin Erdoğan**, *Türk Ellinde Hatıralarım*, Ankara, 1954.
6. **Hilmi Uran**, *Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım*, İstanbul, 2008.
7. **Hüseyin Köycü**, *Oltu İslâm Komitesi ve Kars İslâm Şûrası ve Cenub-i Garbî Kafkas Hükûmeti*, Şenkaya gazetesi, 1950-1954.
8. **M. Fahrettin Kırzioğlu**, *Anadolu’da İlk Türk Cumhuriyeti: Cenub-i Garbî Kafkas Cumhuriyeti*, Türk Kültürü dergisi, S. 72, Ankara, Ekim 1968.
9. **M. Fahrettin Kırzioğlu**, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın’daki Millî Mücadele’de Kars ve Atatürk ile İlgili Belgeler*, TTK-Belleten, S. 189-190, Ankara, 1985.
10. **Nadir Devlet**, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, 1999.
11. **Yunus Zeyrek**, *Albay Fahri Atabaş ve Hatıraları I, II*, Jandarma Eğitim Dergisi, S. 18, 19, Ankara, 2001.
12. **Yunus Zeyrek**, *Hanaklı Mazlumî*, Ankara, 2001.
13. Arşivimizdeki el yazısı hatıra ve notlar...